

Milyen volt magyar emigráns nőnek lenni a két világháború közötti Szovjetunióban?*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2023.1.5>

Bár a nőtörténetírás diszciplínájának kanonizációja az 1960-as években megindult Magyarországon, s az 1980-as évek óta a történészek mellett többek között szociológusok, irodalmárok, néprajztudósok és közgazdászok is foglalkoznak vele, a kutatási terület sok tekintetben továbbra is marginálisnak tekinthető. Kedvező irányú változásokról – néhány örvendetes kezdeményezéstől és csekély számú monográfiától eltekintve – a 2020-as évek közepe felé haladva sem számolhatunk be. Ez részben annak tudható be, hogy a téma kutatására a Horthy-korszak, majd a marxista ideológia és az államszocializmus rendszere is rányomta a bélyegét. A kutatás 1990-es évekbeli időszakos felívelését követően a 2000-es évek kezdetétől ismételten regresszió figyelhető meg. A kérdéskörben leggyakrabban továbbra is tanulmánykötetek látnak napvilágot, tehát már csak ezért is üdvözlendő Zalai Katalin 2022 végén megjelent monográfiája a két világháború közötti Szovjetunióban, emigrációban élő magyar nőkről.

Zalai Katalin nyugalmazott levéltáros, aki 1991 és 2011 között a Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár igazgatójaként dolgozott. Kutatásainak homlokterében a baloldali politikai mozgalmak, valamint az emigrációk története áll, de foglalkozott a női szerepek változásával, valamint a női jogok kérdésével, el-

* ZALAI Katalin: *„Idegenbe szakadt hazánk lányjai”. Magyar nők szovjet emigrációban a két világháború között.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2022. 364 p.

sősorban a munkásnők szemszögéből. Amint frissen publikált kötetének címéből is látható, az emigráció női aspektusainak feltárására is nagy hangsúlyt fektet. Mindezt azért tartom különösen fontosnak, mivel Ausztriában, Németországban és a nyugati országokban a női emigráció történetének vizsgálata évek óta kurrens témának számít, amellyel kapcsolatban számos kötet érhető el, illetve több konferenciát és kiállítást is szerveztek a témában. Magyarországon mind ez ideig ilyen irányú érdeklődésre csak elszigetelten láthattunk néhány példát, így a szóban forgó kötet ebből a szempontból is úttörőnek tekinthető.

Zalai Katalin könyvében – Petrák Katalin nyomdokain haladva – a klasszikus emigránsok női csoportjaival foglalkozik, akiket három csoportra bont: politikai, gazdasági emigránsokra, valamint a családtagjukat követő emigránsok csoportjaira. Munkájának kiindulópontját korábbi kutatási tapasztalatai adják, amelyek szerint „szükséges és érdemes az emigráció »nőszempontú« vizsgálata” (12.). A fejezetek során visszatérően megbizonyosodhatunk arról, hogy a nők az emigrációnak korántsem passzív, hanem számos területen aktív résztvevői voltak.

A munka legfontosabb kérdései a következők: Melyek voltak azon körülmények, illetve egyéni motivációk, amelyek a nők egy csoportját – akiből mind ez ideig 1653 személyt sikerült név szerint azonosítani – arra késztették, hogy aktívan kapcsolódjanak be az 1918–1919-es forradalmakba? Miként váltak a kommunista rezsim elkötelezett támogatóivá? És végül mi késztette őket arra, hogy a Szovjetunióba történő politikai emigrációt válasszák? A téma kontextusaként a szerző részletesen reflektál az emigránsok és a Komintern viszonyára, valamint listázza a politikai emigránsi státusz főbb jellemzőit.

A kötet nagy hangsúlyt helyez a Szovjetunió nőpolitikájának, illetve az úgynevezett „szovjet típusú nővé válás” (121–180.) folyamatának bemutatására. Arról már a korábbiakban is rendelkezünk némi ismerettel, hogy az emigránsok jelentős része „romantikus elképzelésekkel” (121.) lépett a Szovjetunió területére. A szerző ennek illusztrálására egy rendkívül szemléletes, Dénes Zsófia (1885–1987) írótól és újságírótól kölcsönzött idézettel nyitja a fejezetet: „A női egyéniség a kommunizmus szabadság-für-

dőjében meg fogja találni kiegyenesedését, sudárba szökkenését, lombba kihajtását és talajerejét." (121.) A kötet egészére jellemző egyébként, hogy a szerző rendkívül szemléletes visszaemlékezéseket és interjúrészleteket idéz szó szerint, amelynek köszönhetően még közelebb hozza az olvasókhoz az emigráns nők mindennapjait.

A következőkben részletesen tárgyalja, hogy e romantikus várakozás az emigránsok részéről messzemenő „költői túlzás”-nak (uo.) bizonyult. Bár mint ismert, a világ országai sorában Oroszország volt az, amely állami szintre emelte a nemek közötti egyenlőséget 1918 júliusában, a realitás messze került az elvektől, illetve az 1936. december 5-i új szovjet Alkotmánytól, amely mindezeket megerősítette. Amint Zalai többször is kifejti, az 1920-as évek kezdetén még mutatkozott némi remény arra, hogy a nők helyzetében jelentős javulás történjen. Ennek első lépéseként az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párton belül 1919 szeptemberében női osztályokat szerveztek Inessa Armand (1874–1920), majd Alekszandra Kollontaj (1872–1952) irányításával. Ők törekedtek arra, hogy a nők tényleges problémáival foglalkozzanak, aminek eredményeként fontos lépések történtek egyenjogúsításuk érdekében. 1926-ban például szabaddá vált a válás, s világszerte itt legalizálták elsőként az abortuszt (1936-ig). Ugyanakkor a későbbiekben ezek a további lépések elmaradtak, sőt jelentős regresszió következett be, mivel „a nők egyenjogúságát lényegében feláldozták a szovjet gazdasági-politikai szükségletek oltárán” (123.).

A korszak legemancipáltabb periódusaként Zalai paradox módon a nagy honvédő háború éveit értékeli, hiszen az a férfiakat és a nőket egyformán sújtotta. A női emigránsok életét az üzemekben dolgozó férfi munkaerő helyettesítése, majd pedig a hátország nyugati régióiban élő lakosságának evakuálása nehezítette meg. Ugyanis ahogy a németek közeledtek Moszkvához, a szovjet lakossággal együtt az emigránsok is utasítást kaptak otthonaik elhagyására. A Moszkvában élő magyarok új lakhelyeként a Komintern a Tien-san lábánál fekvő Frunze városát jelölte ki. Az áttelepítés és a nélkülözés mellett tovább nehezítette a nők helyzetét a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi

Bizottságának azon döntése, amelyben 1942 márciusában „felkérte» a szovjet nőket és lányokat a harci cselekményekben való részvételre» (219.). A nők ettől kezdve nem csupán orvosi, ápolónői, valamint utász- és adminisztratív egységekben vállaltak feladatokat, hanem tankokon, harci repülőgépeken és a hadsereg gyalogságában is szolgálhattak. Részletesen olvashatunk azon magyar női emigránsokról, akik felderítőként vagy a gyalogságban estek el, viszont olyan személyről is, aki hadnagyként szerelt le.

Bár már utaltam rá, ismételten hangsúlyoznom kell, hogy a szerző a kötetben a női lét szinte valamennyi aspektusát érinti: a tradicionális női szerepek (lakhatási problémák, házasság, család, háztartás, anyaság) mellett megjelennek a „modern” női szerepek (munkavállalás, szakszervezeti aktivizmus, nők a fronton és a hátszágban) is. Mindez azért is alapvető, mivel a magyar emigráció női tagjai, s legfőképpen azok, akik az 1920-as évek kezdetén érkeztek a Szovjetunióba, a két világháború közti valamennyi változást átérték, s ezeket kivétel nélkül igyekeztek elfogadni, s együtt élni velük. Zalai szerint elsősorban alkalmazkodásra, rugalmasságra és hitre volt szükségük, ám a körülmények jelentős romlásával olykor ez is kevésnek bizonyult (126.). Mindez nem meglepő egy olyan, ellentmondásokkal teli országban, amilyen a Szovjetunió volt. Mindennapjaikat még tovább nehezítették a kereseti tevékenységükkel kapcsolatos kihívások. Munkához való viszonyukat „a rugalmasság és a mobilitás jellemezte” (129.): helyzetük a kényszer szülte munkahely- és pályamódosítások sorozataként jellemezhető. Hátrányuk a vezető posztok megszerzésénél volt a leglátványosabb.

A kötet végén egy közel százoldalas esettanulmány olvasható, amely hat lánytestvér történetén keresztül még közelebb hozza az olvasóhoz a női emigránsok hányattatásait, sőt Magyarországra való visszatérésüknek körülményeit is. A nevüket az 1920-as évek elején az olaszos hangzású Arvaléra módosító Blüh lányok egy fiumei zsidó kereskedőcsaládból származtak, s életük során nagyjából a teljes európai kontinenst bejárták. Zalai interpretációjában olyan nőket látunk magunk előtt, akiknek felnőtté válásában és politikai szocializációjában a Monarchia pezsgő kikötővárosa és Budapest mellett az első világháború, majd az azt

követő forradalmak játszottak szerepet. Ez egyúttal a nőemancipáció egyik kulcsfontosságú időszaka is, amely elsőként biztosított lehetőséget a nőknek az aktív politikai szerepvállalásra.

A hat lány (Júlia, Ilona/Elena, Erzsébet/Liza, Margarita/Rita, valamint Vilma/Mimi és Edit) komolyan elkötelezte magát a kommunista eszmék mellett. Liza aktív szerepet vállalt a Tanácsköztársaság idején, Júlia pedig férje révén a Galilei-kör tevékenységébe kapcsolódott be. A húszas évek második felében bécsi, berlini és olaszországi kitérők után kerültek a Szovjetunióba, ahova az édesanyjuk is velük tartott. Zalai részletesen követi nyomon ottani hányattatásaikat, a reményekkel és várakozásokkal teli megérkezéstől a lányok férjeinek letartóztatásán és a háborús szenvedéseken át Magyarországra történő hazatérésükig. Lényegében mindegyikük hasonló sorsot járt be az emigrációban született gyermekeivel együtt, mígnem az évek előrehaladtával életük a Szovjetunióban teljesen kilátástalanná vált.

A szerző a kötet utolsó fejezetében „a (megmaradt) emigráció” (309.) Magyarországra való visszatérését veszi nagyító alá. Az elhúzódó folyamat okainak számbavételét követően vázolja a hazatért, még nem nyugdíjas korú nők elhelyezkedési lehetőségeit, valamint a magyar társadalomba való reintegrálódásuk nehézségeit is. Ezt ugyanis jelentős mértékben megnehezítette az őket övező bizalmatlanság. Kiderül továbbá, hogy akadtak olyanok is, akik végül képtelenek voltak elfogadni a körülményeket, és feladva új életüket végül a Szovjetunióba történő visszatelepülés mellett döntöttek.

Különösen érdekesek a kötet azon szakaszai, ahol a szerző a téma forrásadottságaira reflektál. A rendelkezésre álló forrásanyag hézagossága ugyanis komoly kihívások elé állította, hiszen a hivatali jellegű iratokon kívül alig maradt fent „hagyományosan női forrás”, például napló vagy magánlevelezés. Zalai Katalin a kötethez négy budapesti levéltárban végzett feltárásokat. Az egyébként meglehetősen egyenetlen elsődleges források gerincét a Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltárban elérhető iratok alkotják, amelyek az elmúlt néhány évtized során Oroszországból másolatban kerültek Magyarországra. Ugyanakkor Zalai több ízben kutatott Moszkvában a rendszerváltás előtti és utáni idő-

szakban, ahol az Arvale lányok anyagait is feldolgozta. A levéltári és a nyomtatott források mellett közel félszáz időszaki sajtókiadvány szerepel a források között, amelyek listájában találunk országos lefedettségű napilapokat, vidéki sajtótermékeket többek között Pécsről, Szegedről, Kecskemétről és Esztergomból, valamint női lapot. Szeretném kiemelni továbbá, hogy a kötet egy rendkívül részletes névmutatót kapott, amely megkönnyíti az olvasó számára a tájékozódást a munkában.

A kötet érdemeinek dicséretén kívül néhány apró kritikát szeretnék mindössze megfogalmazni. A fejezetek (al)címeiként használt idézetek, bár rendkívül szemléletesek, a témában magát kevésbé kiismerő olvasó számára első pillantásra nem mindig érthetőek, esetleg félreérthetőek (például „Mi nem lehetünk válogatósak”). Szerencsésebb lett volna konkrét, jobban megfogható címekeket választani, ám végső soron ez talán ízlés kérdése is. Ennél sokkal fontosabbnak tartom, hogy egy közel 400 oldalas kötet egy, a mostaninál sokkal részletesebb bevezetést és összegzést érdemelt volna. Az alig tizoldalas *Bevezetés* (11–19.) reflektál ugyan a kutatási problémákra, a kötet fontosabb kérdésvetéseire, a forrásadottságokkal kapcsolatos kihívásokra és a téma historiográfiájára, de ezeket a témákat érdemes lett volna részletesebben kifejteni. A kötet összegzése (*Epilógus*) alig két oldal (313–316.), amelynek egy része ráadásul idézet. A monográfia számos pontján olvashatjuk, hogy az emigráns nők egy jobb élet reményében hagyták el Magyarországot a Szovjetunióért. „Hogy ez mennyire volt jó döntés, az csak később derült ki” – természetesen erre a felvetésre a szerző ugyancsak számos fejezetben reflektált, azonban a záró gondolatok között ezt szükségesnek tartottam volna részletesebben kifejteni. Minderre azért is szükség lett volna, mert – ahogy Zalai Katalin is írja – a könyvben szereplő nők jó része a 19–20. század fordulóján született, és ahhoz a generációhoz tartozott, amelynek tagjai „úgy érezték, hogy döntésükkel kezükbe vehetik saját sorsukat” (316.).

Mindent összevetve Zalai Katalin olvasmányos, számos főtóval és illusztrációval színesített kötete a szűkebb szakma mellett a nagyközönség érdeklődésére is méltán tarthat számot. Munkájában a szerző egyértelműen bizonyította, hogy a „sajátos,

női nézőpontnak” (passim) az emigráció vizsgálatának területén is van létjogosultsága. Mindezzel nem csupán a magyarországi nőtörténet eredményeihez járul hozzá jelentős mértékben, hanem a nemzetközi és a magyar kommunista mozgalom története egy fejezetének megértéséhez is.

Fedeles-Czeferner Dóra